

1941 az orosz historiográfiában

Értelmezések, ellentmondások, politika

A szovjet és az orosz történetírásban, de a történelem iránt fogékony szélesebb közönség körében is hosszú ideje élénk érdeklődés és viták tárgyát képezik az 1941. év egyes kérdései: azaz a háború előtti német–szovjet kapcsolatok értékelése, a Szovjetunió háborúra való felkészültsége, illetve az 1941 nyarán bekövetkezett kolosszális léptékű szovjet katonai vereség. Az alábbiakban a vonatkozó orosz (szovjet) historiográfia fejlődését tekintem át a „kezdetektől” a legutóbbi időkig. A téma irodalma óriási, egy egész élet is kevés lenne az áttekintéséhez. Az alábbiakban elsősorban a reprezentatívnak számító, illetve az új impulzusokat adó műveket vettem számba, így vázolva az orosz történelmi gondolkodás *evolúcióját*.

Németországban már 1940 nyaratól konkrét tervek merültek föl a Szovjetunió megtámadására, a katonai műveletet konkrétan vázoló, úgynevezett Barbarossatervet a német kancellár 1940. december 18-án írta alá. 1941. január végén kezdődött a tervnek megfelelő német stratégiai csapatösszevonás. Április 30-án dőlt el, hogy a támadás dátuma június 22. lesz.¹

Június 22-én, a kora hajnali órákban bekövetkezett a német támadás a Szovjetunió ellen. Hajnalban Friedrich Werner von der Schulenburg német nagykövet Moszkvában átadta Vjacseszlav Molotov szovjet külügyi népbiztosnak a német hadüzenetet és azzal együtt egy diplomáciai jegyzékeket, amelyekben az szerepelt, hogy Berlin értékelése szerint a Szovjetunió diverzáns tevékenységet és propagandát folytat Németországban, valamint csapatokat összpontosít nyugati határán. Hajnali 4 órakor Berlinben Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter Vlagyimir Gyekanozov szovjet nagykövetnek adott át hasonló közleményt a támadás okairól.²

Az első hivatalos megnyilvánulások: az értelmezési keretek kijelölése

A történetek első szovjet értelmezését Molotov szovjet kormányfőhelyettes és külügyi népbiztos fogalmazta meg a június 22-én, moszkvai idő szerint 12 órakor elhangzott rádióbeszédében. Szavai szerint Németország hadüzenet és követelések

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa és Történelmi Ruszisztika Tanszék habilitált egyetemi docense (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., gyoni.gabor@btk.elte.hu).

1 Hrisztoforov, 2011. 211.; *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2015. 353.

2 *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2015. 532.

bejelentése nélkül támadta meg a Szovjetuniót. A támadás „példátlan árulás a civilizált népek történetében”, mivel a Szovjetunió betartotta a német-szovjet meg nemtámadási egyezmény feltételeit. Később Molotov mégis megemlíttette, hogy a német nagykövét már a támadás után, reggel fél 6-kor közölte a hadüzenetet, és a német agresszió arra hivatkozva indult meg, hogy a szovjet hadsereget a keleti német határokon összpontosították. Molotov szerint a Szovjetunió békés politikát folytatott Németországgal szemben, a felelősség a történelemért Berlint terheli, mivel Németország a támadó fél.³

Sztálin először csak 1941. július 3-án szólalt meg nyilvánosan a háború kitörése után, nevezetes rádióbeszédében a régies/egyházi „Fivérem és nővérem!” megszólítással fordult a Szovjetunió lakosaihoz. A beszéd elhangzásakor már nyilvánvalóvá vált, hogy a támadó német erők áttörtek a nyugati határon összpontosított szovjet védelmi rendszert. Amikor Sztálin megszólalt, már elesett Minszk, Riga, a breszti erőd védői bekerítve folytatták hősi harcukat, az ukrainai Lembergben (Lviv, Lvov) ünneplő tömeg várta a bevonuló németeket, és a szovjet hadsereg kezdeti fölénye ellenére elvesztette a dubnói tankcsatát. Sztálin – ekkor már a június 30-án létrehozott, különleges hatalmi jogosítványokkal rendelkező Állami Védelmi Tanács elnöke – értékelése szerint a német sikerek oka, hogy az ellenség tudatosan készült a háborúra, ellentétben a békés életet élő Szovjetunióval. A németek számukra kedvező, a Szovjetunió számára kedvezőtlen időpontban kezdték meg a támadást. A szovjet fegyveres erőket még nem mozgósították: „A szovjet seregeket még mobilizálni kellett volna és a határhoz vonni.”

A szovjet állam vezetője röviden értékelt az 1939–1941 közötti német-szovjet kapcsolatok kérdését is: a Szovjetunió az 1939 augusztusában Németországgal kötött meg nemtámadási egyezménnyel másfél évi békét nyert, „és lehetőséget kapott, hogy felkészítse erőit a támadás kivédésére, ha a fasiszta Németország megkockáztatná a támadást országunk ellen a paktum ellenére is”. Az egyezménnyel Németország is nyert – folytatta Sztálin –, mert erőit felszabadíthatta, „de politikailag veszített, mert véres agresszorként leleplezte magát az egész világ előtt”. Azaz a Szovjetunió jobban jött ki a megállapodásból, mert a háború kirobbantásáért Németország vitte el a felelősséget. Hibát követett-e el a Szovjetunió, amikor meg nemtámadási egyezményt kötött Németországgal és „olyan hitszegő, gonosztevő emberekkel, mint Hitler és Ribbentrop?” – fogalmazta meg a dilemmát az önmagával folytatott kérdés-felelet kommunikációt kedvelő Sztálin. A válasz: a Szovjetunió nem hibázott a meg nemtámadási egyezmény megkötésével, mivel Németország tett békeajánlatot, és egy olyan békeszerető államnak, mint a Szovjetunió, ezt el kellett fogadnia.

Ami a háború menetét illeti, a szovjet kormány feje kénytelen volt megállapítani, hogy „hazánk nagy veszélybe került”. A német támadás folytatódik, bár „az ellenség legjobb egységei már megsemmisültek”. Sztálin értékelése szerint a Vörös Hadsereg hősi ellenállást tanúsít, amiben „az egész szovjet nép” támogatja. A Szovjetunió honvédő és *felszabadító* harcot folytat. A gazdaságot a hadsereg

3 Molotov, 1941.

szükségeinek kell alárendelni. A gyávákkal és a pánikkeltőkkel le kell számolni. A megszállt területeken az ellenségnek semmit nem szabad hagyni.⁴ Mint látható, az első szovjet hivatalos megszólalások június 22. után a német támadás hitszegő jellegét, de nem a váratlanságát hangsúlyozták.

Sztálin következő nyilvános helyzetértékelésére 1941. november 6-án került sor a moszkvai metró Majakovszkij nevét viselő állomásán. A moszkvai közgyűlés előtt elmondott beszédében – a bolsevik hatalomátvétel 24. évfordulójára rendezett ünnepségen – hitszegő német támadásról és békeszerető Szovjetunióról beszélt, utóbbit csak a háború kényszerítette arra, hogy életét a katonai viszonyokhoz alakítsa. Összegezte a háború négy hónapjának eredményeit, megállapítva, hogy a németeknek jelentős területeket sikerült elfoglalni, de 4,5 millió embert vesztek, ezzel szemben a Szovjetunió 350 ezer főt veszített halottakban, 378 ezer ember eltűnt, megsebesült 1 millió 20 ezer. A német tartalékok már kimerülőben vannak, a szovjet erőforrások csak most kezdenek növekedni. A német villámháborús tervek összeomlottak. A németek abban reménykedtek, hogy sikerül elnyerni Anglia és az Amerikai Egyesült Államok támogatását a Szovjetunió elleni háborúhoz, és ez lett volna a célja Rudolf Hess májusi angliai útjának. Nem vált be a németek azon számítása sem, hogy a szovjet rendszer hamarosan összeomlik: „A Vörös Hadsereg kudarcai nemcsak hogy nem gyengítették, hanem éppen ellenkezőleg, még jobban megerősítették a munkások és a parasztok szövetségét, a Szovjetunió népeinek barátságát.”

Sztálin hangsúlyozta: a szovjet hadsereg, amely csak négy hónapja vív háborút, tapasztalatlanabb, mint a két éve folyamatosan harcban álló német haderő. Minél jobban távolodnak a németek a háttországuktól, annál gyengébbek lesznek. Értékelése szerint a német hadsereg gyengébben, a szovjet hadsereg jobban szerepelt eddig. Ugyanakkor kitért arra is, hogy mi okozta a Vörös Hadsereg „átmeneti kudarcait”. Az okok: hiányzik a második front (vagyis a felelősség Moszkván kívül keresendő), nincs elég tank és repülő, bár a szovjet tankok és repülők minőségben felülmúlják a németeket.⁵

Egy harmadik értékelést is érdemes idézni Sztálintól: 1945. május 24-én elhangzott nevezetes „győzelmi pohárköszöntőjét”. Ebben a beszédben Sztálin a – megfogalmazása szerint – Szovjetunió vezető nemzetévé vált orosz népre emelte poharát, s ezt mondta: „Kormányunk nem kevés hibát követett el, 1941–1942-ben kétségbeejtő helyzetek is voltak, amikor hadseregünk hátrált, elhagyta Ukrajna, Belorusszia, Moldávia, Leningrád megye, a Karél-Finn Köztársaság falvait és városait, mert nem volt más kiút. Más nép azt mondhatta volna: maguk nem váltották be az önökhöz fűzött reményeket, más kormányt nevezünk ki, amely békét köt Németországgal, és nyugalmat biztosít nekünk. Ez megtörténhetett volna, vegyék figyelembe. Ám az orosz nép nem így döntött, az orosz nép nem kötött kompromisszumot, hanem támogatásban részesítette kormányunkat. Ismétlem, követtünk el hibákat, két évig hadseregünk kénytelen volt hátrálni, nem voltunk urai a helyzetnek,

4 Sztálin, 1941a.

5 Sztálin, 1941b; Sztálin, 1946. 16–23.

csak futottunk az események után. Ám az orosz nép hitt, kivárt és reménykedett, hogy mégiscsak boldogulunk az előállt helyzettel.”⁶

Első látásra is feltűnő, hogy ez a beszéd mennyire sokrétű és milyen sok értelmezést tesz lehetővé. Nem véletlen, hogy régóta viták tárgyát képezi. Ami számkra ez esetben jelentős, az nemcsak az „önkritika”, hanem annak deklarálása, hogy az 1941-es összeomlás után valóban már Oroszország határain belül sikerült megállítani Németország és szövetségesei támadását, és jelentős részben valóban az orosz (értsd: nem az ukrán, moldáv, üzbég stb.) nép áldozatvállalásának köszönhetően maradhatott fenn a Szovjetunió, a szovjet szocialista rendszer.

Sztálin fent említett beszédei (kivéve a sorba nem teljesen illeszkedő győzelmi pohárköszöntőt) és az ezeket is tartalmazó, 1946-ban kiadott, sztálini narratívát tartalmazó, a nagy honvédő háború történetét taglaló kötet⁷ nagyjából kijelölték az 1941. év további értelmezési kereteit: eszerint tehát a német–szovjet meg nem támadási egyezmény helyes döntés volt; a Szovjetunió békeszerető politikát folytatott; az 1941-es átmeneti német sikerek oka az ellenfél túlereje volt, de a németek villámháborús terveiket így sem tudták megvalósítani a Vörös Hadsereg hősi ellenállása miatt, amiben a szovjet nép vállalva támogatta a katonákat.

A történeti kánon alakulása

A háború történetének akadémikus megírása már 1941 decemberében kezdetét vette a Szovjetunióban. Ekkor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája bizottságot állított fel a *Honvédő Háború Évkönyvének* elkészítése céljából. A bizottság jelentős részben dokumentálással, illetve propagandatevékenységgel foglalkozott. Első publikációi már 1942-ben megjelentek az *Iztoricseszkijsz Zszurnal* című folyóiratban (Odessza védelméről, a partizánmozgalomról).⁸ Ugyancsak már 1942-ben napvilágot látott M. Tolcszonov *A német stratégia bukása* című műve, amelynek fő mondanivalója, hogy a német villámháborús tervek kudarcot vallottak.⁹ Még 1945 előtt számos hadtörténeti jellegű mű megjelent a zajló háború eseményeiről (a hátszín tevékenységétől kezdve az egyes csataleírásokig). A háború hadtörténeti kutatása intenzíven zajlott 1945 után is: 1946-ban hadtörténeti tanszékek jöttek létre, 1955-ig 500 kandidátusi és két doktori disszertációt írtak a Szovjetunió nagy honvédő háborújáról.¹⁰

Ezek a publikációk elsősorban a szovjet sikerek bemutatására irányultak, miközben az 1941-es nagy vereség témája tabusodott, már csak azért is, mert az felvetette volna a szovjet katonai és politikai vezetés felelősségét (mint ezt láttuk Sztálin pohárköszöntőjében). A szovjet olvasóközönség előtt rejtve maradtak az 1941 előtti német–szovjet kapcsolatok Moszkva számára utólag kellemetlen elemei.

6 Sztálin, 1945.

7 Sztálin, 1946.

8 Szosznovszkij, 1942.

9 Tolcszonov, 1942.

10 *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2012. 26.

1946-ban jelent meg *A második világháborút megelőző időszakra vonatkozó dokumentumok és anyagok 1937–1939* című diplomáciai iratgyűjtemény, két kötetben (1981-ben újra kiadták). Ez a válogatás nem tárta fel az 1941 előtti német–szovjet együttműködés minden elemét (a megneemtámadási egyezmény titkos záradékát), sok dologról csak az 1980-as évek végén lehetett („legálisan”) többet megtudni. 1948-ban viszont az amerikai külügyminisztérium kiadásában megjelent egy dokumentumkötet a német–szovjet együttműködésről, amely tartalmazta a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékát is,¹¹ és a Szovjetunióban is nagy visszhangot váltott ki. Erre válaszul még abban az évben *Történelemhamisítók* címmel egy szovjet brosúra látott napvilágot (a Szovjet Információs Iroda anonim kiadványa), amely rágalomnak nevezte az amerikai külügyminisztérium dokumentumai alapján megjelölt német–szovjet együttműködést, és ellentámadásként az amerikai ipari köröket vádolta a náci Németország katonai programjának támogatásával. A nyugati hatalmak diplomáciáját ostorozta a háború kezdeti periódusa miatt, azt feltételezve, hogy a nyugati hatalmak össze akarták ugrasztani Németországot és a Szovjetuniót. A Szovjetunió ebben a helyzetben kénytelen volt elfogadni a német ajánlatot a megneemtámadási egyezményről, mert ezzel időt nyert a háborúra való felkészülésre. Az események ilyen alakulásáért a felelősséget Anglia és Franciaország viseli.¹² A hidegháború, a nyugati–szovjet szembenállás árnyéka tehát a nagy honvédő háború szovjet értelmezésére is rávetült.

1952-ben jelent meg I. V. Anyiszimov és G. V. Kuzmin tábornokok rövid összefoglalása *A Szovjetunió nagy honvédő háborújáról*, amely a hidegháború szellemiségében jelentős részben a nyugati országokat tette felelőssé a náci Németország politikája miatt.¹³ A könyv szerzői szerint „az USA, Anglia, Franciaország reakciói, imperialista körei” támogatták Németországot, a német hadiipart, abban reménykedve, hogy a német fasizmus kezével pusztítják el a szocializmust. Amikor pedig Németország agresszióba kezdett, „ezek a körök nyíltan kiegyeztek vele” – tulajdonítják a szerzők azt a magatartást a nyugati hatalmaknak, amit maga a Szovjetunió (is) folytatott.¹⁴ A könyvben egy szó sincs a német–szovjet együttműködésről. Hasonlóan hidegháborús, Nyugat-ellenes szellemiségről árulkodik a többi, még a sztálini korszak aurájában született mű a második világháborúról.¹⁵

Ugyanakkor a szovjet szakirodalomban már az 1940-es években megjelentek a csírái az alternatív véleményeknek az 1941-es tragédiával kapcsolatban. Nyikolaj Voznyeszenszkij, a szovjet Tervhivatal vezetője 1948-ban publikálta *A Szovjetunió hadigazdasága a nagy honvédő háború idején* című művét, amely rámutatott a szovjet gazdaság eredendően militarizált jellegére – tehát kétségbe vonta a „békeszerető Szovjetunió” téziséét, még úgy is, hogy a könyv sikertörténetként ábrázolja az 1930-as években végbement nagy gazdasági átalakítást, kollektivizálást

11 *Nazi–Soviet Relations*, 1948.

12 *Falszifkatori isztorii*, 1948.

13 Anyiszimov–Kuzmin, 1952. 3.

14 Uo. 5.

15 Golikov, 1953. 5.

és iparosítást.¹⁶ Voznyeszenszkij könyvét „antimarxistának” nyilvánították (őt magát pedig 1949-ben az úgynevezett „leningrádi ügy” keretében letartóztatták, 1950-ben kivégezték).

Az 1953 utáni korszak a szovjet történettudományban is az „enyhülés” időszaka, a korábbi kinyilatkoztatások és dogmák mellett tere nyílt a tudományos diskurzusnak is,¹⁷ illetve folytatódott a forrásgyűjtemények kiadása. Az egyik legfontosabb, a mai napig alapvetőnek tekintett munka az 1955-ben öt kötetben megjelent, *A fasiszta Németország és szövetségesei szárazföldi haderőinek dokumentumai csoportok, összetétel, elhelyezkedés szerint*, a korban divatos, barokkos című forrásgyűjtemény.

Az 1950-es években merült fel az igény a háború történetének reprezentatív, „kanonikus”, az egész szakmát átfogó feldolgozására. 1955-ben a *Voproszi Isztorii* 5. számában jelentés számolt be a szándékról, még a „személyi kultusz” jegyében.¹⁸ A könyvre azonban még éveket kellett várni, és a háború történetének feldolgozását komolyan befolyásolta a sztálini személyi kultusszal való szembefordulás 1956-ban.¹⁹

Nyikita Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) első titkára 1956. februárban a XX. kongresszuson tartott zárt (de a pártszervezetek között terjesztett, ám a szélesebb nyilvánosság számára a Szovjetunióban csak 1989-ben publikált) előadásában Sztálin cselekedeteiről szólván 1941-es politikáját is bírálattal érte. Hruscsov előadása szerint a Szovjetunió nem készült fel a háborúra, ami Sztálin bűne. A győzelmet ugyanakkor a személyi kultusz idején Sztálin nevéhez kötötték – indokolatlanul. 1941-ben a szovjet hadsereg vereséget szenvedett, amit a későbbi értékelés igyekezett győzelemként interpretálni, mondván, sikerült meggátolni a német villámháborús terveket. Holott – emlékeztetett az akkor az ukrán párt élén álló Hruscsov – 1941 előtt a szovjet retorika az volt, hogy ha az ellenség támadást intéz a Szovjetunió ellen, azonnal a támadó területére helyezik át a hadműveleteket. Hruscsov szerint „egyáltalán nem felel meg a valóságnak, hogy a németek támadása váratlan lett volna”. Régóta ismert volt a német fenyegetés, ám Sztálin ignorálta a figyelmeztetéseket. A szovjet ipar szervezetileg felkészült a háborúra, ám ennek ellenére nem volt elég tank, repülő és egyéb szükséges felszerelés. Az 1937-ben indult repressziók a hadsereget is érintették. Sztálin a német támadás után pánikba esett, cserbenhagyta az országot, utána pedig indokolatlanul beavatkozott a katonai kérdésekbe. Végül a győzelem kovácsa a párt volt (tehát nem Sztálin, de nem is a szovjet emberek).²⁰

Az 1950-es évek végén a hivatalos tudományosságban is a „hruscsovi” koncepciónak megfelelően mutatták be a nagy honvédő háború történetét, például a hadtörténész Borisz Tyelpuhovszkij monográfiájában. A korábbi elemekből mindazonáltal megmaradt, hogy a Szovjetunió békeszerető ország volt, a németek túlerő-

16 Voznyeszenszkij, 1948.

17 Szidorova, 1997.

18 *O razrabotke isztorii*, 1955.

19 *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*, 1965. 424.

20 Hruscsov, 1989.

ben támadtak, de mindez kiegészült Sztálin éles kritikájával: a szovjet ipar nem készült fel a háborúra, a szovjet fegyverzet elavult volt, a hiszékeny, naiv Sztálin pedig hibák sokaságát követte el.²¹ A végső győzelem a pártnak köszönhető. A szovjet csapatok hőiesen küzdöttek a túlerőben lévő, benyomuló ellenséggel szemben.²²

Ebben az interpretációban is fennmaradt az a hidegháborús tézis, miszerint az „amerikai imperialisták” segítségével valósulhatott meg a német hadiipar újjászületése az 1930-as években. A nyugati hatalmakat terheli a felelősség a biztonságpolitikai helyzet romlása miatt, mert lemondtak a kollektív biztonsági együttműködésről és legalizálták a német hadiipari törekvéseket (lásd például az 1935-ös brit–német flottamegállapodást). Németország ennek köszönhetően rövid idő alatt a legmodernebb haditechnikával rendelkező hadsereget hozta létre. A Nyugat szándéka Németország és a Szovjetunió egymásnak ugrasztása volt. A Szovjetunió támadása Lengyelország ellen 1939. szeptember 17-én az ott élő beloruszok és ukránok védelmét szolgálta.²³

1960-ra végre elkészült a reprezentatív, hatkötetes, *A Szovjetunió nagy honvédő háborújának története 1941–1945* című kiadvány. A könyv munkálatai 1957 őszétől az SZKP felügyelete alatt zajlottak, egy, a párt által kijelölt bizottság koordinációja mellett. A bizottság tagjai hozzáférést kaphattak zárt dokumentumokhoz. A munkában összesen több tucat szerző vett részt, a Szovjetunióval szövetséges szocialista országokból is, a Német Demokratikus Köztársaságból és Csehszlovákiából (magyar szerző nem kapott lehetőséget). Ebben a narratívában is megmaradt az 1941 (1939) előtti nyugati politika elítélése, amiről mindjárt az első kötet alcíme is tanúskodik, miszerint az „imperialista hatalmakat” illeti a felelősség a háború ki-robbantása miatt. Miközben a nyugati országok azon mesterkedtek, hogy kivérezzék Németországot és a Szovjetuniót is, valamint készségesen kielégítették a német hódító törekvéseket (München 1938), csak a Szovjetunió lépett fel határozottan és következetesen a fasiszta agresszió ellen.²⁴ A szöveg a Szovjetunió expanzív törekvéseit is a „békepolitika” részeként ismerteti, például az, hogy Moszkva 1940 novemberében Bulgáriát saját érdekszférája elismeréseként követelte Németországtól, a kötet megfogalmazása szerint valójában Bulgária védelmét jelentette a német-fasiszta megszállás fenyegetésével szemben.²⁵

A Szovjetunió számára jó döntés volt a megneemtámadási megállapodás megkötése Németországgal, mert így az ország időt nyert, bár a békés építkezés és a háborúra való felkészülést szolgáló időnyerés szándéka logikailag nem feltétlen illeszkedik egymáshoz. E szöveghagyomány szerint a Szovjetunió állítólagos katonai előkészületeiről szóló elképzelések a náci propagandából vett legendáriumok. Ugyanakkor a szerzők nyíltan kifejtik, hogy a háború előtti szovjet nehézipari fejlesztések jelentős részben katonai célokat szolgáltak. 1939 és 1941 között a szovjet hadsereg átfegyverzése zajlott, de nem elégséges tempóban. A háború előtti

21 Tyel'puhovszkij, 1959. 33., 39–40.

22 Uo. 51.

23 Uo. 7.

24 *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*, 1960.

25 Uo. 396.

szovjet tervek kizárólag védekező célokat szolgáltak, és az 1941-es kudarc legfőbb oka az volt, hogy nem állt rendelkezésre elégséges erő a nyugati határ menti övezetekben.²⁶

Bár Sztálin számos figyelmeztetést kapott a várható német támadásról, nem vett ezekről tudomást, amit a TASZSZ június 14-i közleménye demonstrál a leginkább (eszerint alaptalanok a pletykák egy esetleges, német–szovjet háború közeledtéről). Az 1941-es vereség miatt a felelősség a hiszeékeny és együgyű, ugyanakkor minden hatalmat önző módon a saját kezében összpontosító Sztálint terheli, valamint Szemjon Tyimosenko védelmi népbiztost, továbbá Georgij Zsukov vezérkari főnököt, akik „rosszul mérték fel a stratégiai helyzetet”.²⁷ A német támadás teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a szovjet csapatokat, amelyek viszont hősies ellenállást tanúsítottak a túlerőben előrenyomuló ellenféllel szemben. Ez a koncepció annyiban új és jelentőségteljes, hogy Sztálin mellett már a szovjet katonai vezetés felelősségét is felveti. A hibát hibára halmozó Sztálin és katonai vezetők helyett a győzelem kovácsa a párt. A Hruscsov által előadottakhoz képest viszont ez a reprezentatív összefoglalás csak röviden, említésszerűen veti fel a repressziók kérdését (az utolsó kötetben),²⁸ és a „hibák ellenére” továbbra is váratlanul tartja a német támadást. Tehát a korrekciók ellenére végül is nem vált hivatalossá az az ábrázolásmód, amelyet Nyikita Hruscsov vázolt fel 1956. február 25-én előadott zárt beszédében.

A háború és a győzelem, a nagy emberveszteség, a kolosszális pusztítás az 1945 utáni életnek is része volt a Szovjetunióban. A győzelem napja azonban csak 1965-től vált hivatalos ünneppé – leszámítva az 1945–1947. éveket –, amikor is a szovjet állami identitásban elfoglalt helye új szintre emelkedett.

Az 1960-as években nagyobb figyelem fordult a háború kezdeti, kellemetlen emlékéü periódusára. 1962-ben jelent meg Viktor Anfilov kimondottan a háború kezdetének szentelt monográfiája. Ez a mű annyiban jelentős, hogy kétértelműségek nélkül vázolja a Szovjetunió 1941 előtti háborús erőfeszítéseit: az ország intenzíven készült egy fegyveres összecsapásra szervezeti és technikai tekintetben is. A szovjet hadsereg képes volt arra, hogy bármely ellenség támadását visszaverje. A többi elemet illetően nem tér el a „kánontól”: a németek váratlanul és nagy túlerőben támadtak. A párt szervezte az ellenállást, a szovjet nép a párt mögé állt, a szovjet csapatok hősiességgel küzdöttek. Az ideiglenes kudarcok fő felelőse Sztálin, aki nem engedte időben harckészültségbe helyezni az egységeket. Bár a szovjet hadsereget felőrölte a túlerő a háború első heteiben, a stratégiai célt mégis sikerült elérni, megakasztva a német villámháborús terveket.²⁹

Ugyanakkor az 1941-es téma továbbra is megmaradó érzékenységet jelzi, hogy Leonyid Szandalov, a háború kezdetén, 1941 júliusában Breszt környékén állomásozó 4. hadsereg egykori parancsnoka 1961-ben elkészült négykötetes műve, *A nyugati front 4. hadseregének hadműveletei a nagy honvédő háború kezdetén az*

26 Uo. 402., 404., 407., 470., 475. o.

27 *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*, 1961. 10.

28 *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*, 1965. 124–125.

29 Anfilov, 1962.

1980-as évek végéig titkos maradt, csak a katonai akadémiák oktatói férhettek hozzá zárt rendszerben. A könyve címe ellenére a háború kezdeti periódusát egészében elemzi. Az előzőeknél cizelláltabb véleménye szerint a kezdeti német sikerek elsődleges, legfőbb oka a légi fölény volt. Szandalov részletesen beszámolt azokról a – védelmi – előkészületekről, amelyek a német–szovjet határon zajlottak 1940 nyarától (repülőterek építése, a vasúti szállítóképesség növelése, erődítési munkálatok stb.). Írásának fontos eleme, hogy szó sem volt váratlan német támadásról, a háború előtti hetekben már olyannyira nyilvánvaló volt a helyzet, hogy a helyi lakosok is készültek, a boltokban felvásárolták mindent, és mindenki arról beszélt, hogy nemsokára háború lesz a németekkel. Írt azokról a szigorúan titkos „vörös csomagokról”, amelyeket háború esetén kellett felbontani, ezek viszont véleménye szerint alkalmatlanok voltak arra, hogy az akkor kialakult helyzetre reagáljanak.³⁰ Szandalov műve, annak ellenére, hogy csak korlátozott közönség olvashatta, az egyik legfontosabb volt azon „katonamemoárok” sorában, amelyek az 1960-as években jelentek meg, és érdemben befolyásolták a háború tudományos interpretációját is. Ezek a művek abban az időszakban születtek, amikor, mint láthattuk, az 1950-es évek végén kialakult kanonikus háborúmagyarázat már nemcsak Sztálin, de a katonai vezetők felelősségét is komolyan felvetette. Meg kellett tehát védeni a mundér becsületét.

1965-ben jelent meg Andrej Jeremenkónak, a Szibériából épp a német támadás idején nyugatra átvezényelt 16. hadsereg parancsnokának *A háború kezdetén* című műve. Szandalovhoz hasonlóan Jeremenko is azt írta, hogy a Szovjetuniót nem érte váratlanul a német támadás, a fokozott katonai előkészületeknek köszönhetően „szocialista államunk minden objektív feltétellel rendelkezett ahhoz, hogy a háború kezdetén döntő csapást mérjen az ellenségre”. Jeremenko szerint a szovjet hadsereg minden tekintetben erősebb volt, mint a német, csak hogy a *politikai* vezetés hibái miatt az erőfölényt nem sikerült realizálni. Kétértelmű megfogalmazása szerint nem voltak kész háborús tervek, mivel nem vették figyelembe, mi van akkor, ha az ellenség támad a Szovjetunióra.³¹

A megjelenő katonamemoárok a történelmi megítélésekre is hatással voltak. Csak hogy míg a hadsereg viszonylagos szervezeti autonómiája lehetővé tette az akadémikus nézőponttól eltérő vélemények óvatos, de határozott megjelenítését, az akadémiai tudományosságba és a szélesebb nyilvánosságba „kijutva” ezek a megítélések hevesebb ellenállásba ütköztek.

1965-ben jelent meg a patinás Nauka Kiadónál az akkor 45 éves Alekszandr Nyekrics, a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársa *1941. június 22.* című munkája. A könyvnek már a felütése eltért a korábban megszokottaktól, mindenféle szépítmény nélkül egyértelműen kudarcként, vereségként értékelte az 1941-es összeomlást. A mű hangvétele élesen antisztálinista, elítélte nemcsak a személyi kultuszt, hanem a hadsereget is érintő repressziókat. Hangsúlyozta, hogy 1939–1940-től új fokozatba kapcsolt a szovjet gazdaság 1930-as évektől nagy lendülettel zajló militarizálása (a munkaidő növelése, drákói szigorúságú

30 Szandalov, 1961. A „vörös csomagokról” a későbbi visszaemlékezések is beszámolnak.

31 Jeremenko, 1965.

munkarend bevezetése, a nők ipari munkavállalásának kiterjesztése, 1939-től az általános sorkötelezettség). A szovjet mérnökök munkája eredményeképpen a korban modern katonai eszközöket sikerült kifejleszteni 1941-re mind a légi (például LAGG-3, MiG-3 vadászgépek, IL-2 csatarepülőgép), mind a földi harcászati számára (a T-34 és KV tankok paramétereiket tekintve a legjobbak voltak a világon).³² A korabeli szovjet tervek azt feltételezték, hogy a háború az ellenség területén fog zajlani, gyorsan és kis veszteséggel ér véget, annál is inkább, mert a szovjet politikai vezetés tévesen azt feltételezte, hogy a német munkások majd a saját vezetőik ellen fordulnak. A szovjet hadvezetés mindeközben a védekezést elhanyagolta.³³

Nyekrics hivatkozik Sztálin 1941. május 5-én a katonai akadémia növendékei előtt elhangzott beszédére, amely háborús előkészületekről árulkodik. A háborús előkészületek szempontjából fontosságot tulajdonít annak, hogy Sztálin éppen ekkor vette át a szovjet kormány vezetését. Új értelmezését adta a TASZSZ nevezetes június 14-i közleményének, nem éppen Sztálin ostobaságát látva benne, éppen ellenkezőleg, megtévesztő manővert.³⁴ Nyekrics könyve teljesen új szellemiségű volt, olvasói arra a következtetésre juthattak, hogy a Szovjetunió offenzív háborúban gondolkodott Németország ellen. Talán ezért is, a könyvet 1967-ben gyakorlatilag betiltották, a könyvtárakból kivonták. Hasonló címmel cikk formájában is megjelent 1966 elején az akkor 50 ezer példányban kiadott *Novij Mir* folyóiratban, ám az így nagy publicitást kapó munka gyilkos kritikában részesült, a szerkesztőt pedig lemondásra kényszerítették. Nyekricset támadói pusztító bírálataikban, már ahogy az lenni szokott, formálisan felkészületlenséggel vádolták.

Nyekrics könyve mégis az egész szovjet történetírás egyik legérdekesebb vitáját váltotta ki. A művet 1966 februárjában nagy érdeklődés mellett megvitatták az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetében a hatkötetes, reprezentatív összefoglaló munka szerkesztőinek kezdeményezésére. A vita során ugyan szemére vetették Nyekricsnek, hogy szavaiból kiolvasható, alkalmasint negatívan viszonyul az 1939-es német–szovjet meg nem támadási szerződéshez; a közönség egy részének felbuzdulását is kiváltóan (egészen vad antisztálinista megjegyzések is elhangoztak ugyanis)³⁵ megfeddték a szerzőt a hadsereget ért repressziók emlegetéséért. Egy-két agresszívabb, Nyekricset sértő megjegyzéstől eltekintve a vita azonban érdekes, a konstruktivitás elemeit is magában hordozó volt, s jegyzőkönyve a szűkebb témán túl is rendkívül érdekes kordokumentum, mivel a diszkusszió végén már az egész sztálini korszak értékelése szóba került. A történészek szinte mindegyike a bírálókat mellett talált elismerő szavakat is Nyekrics munkájára, sőt koncepcióját védelembe vevő felszólalás is akadt (G. F. Zasztavenko például elmondta, 1941. június elején Mihail Kalinyin egyik felszólalásában katonatisztek előtt egyértelműen beszélt arról, hogy nemsokára háború robban ki Németországgal). A vita éles és nyílt volt, oly-

32 Nyekrics, 1965. 71., 76–77.

33 Uo. 80–81.

34 Uo. 1965. 131., 142.

35 Bizonyos Petrovskij elvtárs Sztálinról és apológéitairól: „Hogyan lehet erre a tribünre kiállni, és védelmezni azt, aki olyan bűncselekményeket követett el, amelyeket még nem ismert a történelem? Hogyan lehet ifjúságunkat egy milliók haláláért felelős bűnöző nevével felnevelni?” *Obszurgzsenyije*, 1966.

annyira, hogy a végén már nemcsak feszegette, hanem bizonyos témákat illetően túl is ment azokon a kereteken, amelyeket az 1960-as évek szovjet viszonyai lehetővé tettek (a kollektivizálás, Lengyelország 1939-es német–szovjet felosztásának bírálata).³⁶ Éppen ezért is egészen 1995-ig kellett várni, hogy a vita teljes jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelenhessen.³⁷

Az 1960-as években folytatódott a „tábornoki visszaemlékezések” sorozata, annak ellenére, hogy a memoárok időnként megnyirbálták, cenzúra alá vetették. 1966-ban jelent meg Nyikolaj Kuznyecov admirális visszaemlékezése, a *Háború előtt*, amelyben a szerző tisztársaihoz hasonlóan azt igyekezett cáfolni, hogy a Szovjetunió felkészületlenül várta volna Németország támadását. Kuznyecov admirális szerint Sztálinnak meggyőződése volt, hogy a háború Németországgal elkerülhetetlen: „A lehetséges konfliktusra való felkészülés tudatosan zajlott a háború kitörése előtt jó idővel, hatalmas erővel. Minden szovjet ember tudta, hogy ipari erőgyűjtésünk elsősorban az ország védelmi képességeinek megerősítését szolgálja.” Kuznyecov admirális kategorikusan cáfolta, hogy a német támadás stratégiai tekintetben váratlan lett volna, bár operatív értelemben valóban az volt, annak ellenére, hogy „június 21-én délután ismertté vált, éjjel a németek támadása várható”. Szevasztopolban a szovjet flotta június 22-én hajnali 2 órakor teljes harckészültségben várta a német támadást. Szandalovhoz hasonlóan ő is úgy véli, a német siker legfőbb oka, hogy a szovjet légierő – ellentétben a helytálló flottával – katasztrófális teljesítményt nyújtott, a gépek többsége a földön pusztult el.³⁸

Konsztantyin Rokosszovszkij marsall először 1968-ban publikált visszaemlékezéseiben (*Katonadolog*) megerősíti: a szovjet hadvezetés nem hitt abban, hogy elkerülhető a háború Németországgal. A megneptámadási egyezmény csak időnyerés volt, de a szovjet hadvezetés intenzíven készült a háborúra. A cenzúra számos bekezdést kitörölt Rokosszovszkij könyvéből, ám ezek a részek ismertek. Nem jelenhetett meg az, hogy a szovjet hadvezetés pontosan tisztában volt a németek intenzív felderítő tevékenységével június 22. előtt, de eközben parancs szerint tilos volt lőni a berepülő német gépekre. Miközben a sajtóban megnyugtató közlemények jelentek meg (utalás a TASZSZ június 14-i jelentésére), a hadseregben pattanásig feszült volt a hangulat, nem sokkal június 22. előtt a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoksága titokban áthelyezte székhelyét Kijevből Tarnopolba. Szintén nem kerülhetett az olvasók elé, nyilván azért, mert nem illeszkedett a nagy honvédő háború kanonikus elbeszélésébe, hogy Rokosszovszkij említést tett a hadseregben tömegesen megnyilvánuló dezertálásokról, „gyávaságról”.³⁹

Szintén az 1960-as évek végén jelent meg Szergej Stemenko, a szovjet vezérkar egyik főtisztjének visszaemlékezése. A szerző könyvében határozottan tagadta, hogy a hadvezetés ne készült volna fel a háborúra Németországgal. Csak azok állíthatnak ilyet, akik nem katonai szakemberek – szögezte le. Az 1930-as évek szovjet iparosítása jelentős részben katonai célokat szolgált, az ország 1940 nyarától foko-

36 Uo.

37 Uo.

38 Kuznyecov, 1965.

39 Rokosszovszkij, 1968.

zott ütemben készült a háborúra. Az 1939-es német-szovjet megállapodás nem keltett illúziókat, világos volt, hogy az összecsapás elkerülhetetlen. Stemenko szerint konkrét tervek léteztek egy Németországgal való konfliktus esetére. Ezek a tervek legalább 1940 októbere óta megvoltak, és azt feltételezték, hogy a határ menti körzetekben sikerül megállítani a német támadást, majd ellencsapásokkal visszaszorítani az ellenfelet. Az eredeti terveket Sztálin javaslatára módosították úgy, hogy a fő csapásmérő erőket nem a belorusz határszakaszon, hanem a délnyugati, lembergi kiszögellésben csoportosították, ami hibás elképzelésnek bizonyult. „Arról sem felesleges megemlékezni, hogy közvetlenül a háború előtt a legszigorúbb titokban kiegészítő csapatok érkeztek a határ menti körzetekbe.” Összesen öt hadsereg, tehát a szovjet hadvezetés pontosan észlelte a kialakult helyzetet.⁴⁰

A tábornoki visszaemlékezés-folyam legolvasottabb darabjai kétségtelenül Georgij Konsztantyinovics Zsukov először 1969-ben megjelent emlékiratai (*Emlékek, gondolatok*), amelyek számos kiadást (és átdolgozást) értek meg a következő években. (Zsukov memoárjai magyarul is napvilágot láttak az 1970-es évek elején.) Az önmagában külön elemzés tárgya lehetne, hogyan írták át, szerkesztgették a Zsukov neve alatt megjelent visszaemlékezéseket. A szöveget olvasva valóban szembetűnőek a következetlenségek. Logikai ellentmondások tömkelegét észlelheti a figyelmes olvasó, de éppen ezekben ragadhatók meg az igazság magvai, például amikor Zsukov leírja, hogy a Szovjetunióknak körülbelül 16 ezer tankja volt csak a nyugati határvidéken, majd pár bekezdéssel alább azt olvashatjuk, hogy a németek jelentős túlerőben voltak a háromezer támadó harckocsijukkal. Miközben a cenzorok belenyúltak a szövegbe, számos részt ki is húztak a marsall könyvéből. Például a hadsereget is érintő 1937–1938-as repressziókról szóló vagy a kolosszális embervesztésről szóló sorok nem váltak elérhetővé a szovjet olvasók számára. Mindenesetre aki *valóban* figyelmesen és kritikusan elolvasta Zsukov emlékiratait, annak kétsége nem lehetett afelől, hogy a Szovjetunió legalább 1940 nyara óta intenzíven készült egy Németország elleni lehetséges háborúra.⁴¹

Ezek a munkák arról tanúskodnak, hogy az 1941-es események szovjet értékelésében az 1960-as években megjelent egyfajta „véleménypluralizmus”. A nézetkülönbségek a Szovjetunió háborús felkészültségét illetően jelentkeztek: míg az akadémikus történeti kánon meglehetősen ellentmondásosan egyszerre hangoztatta a békeszerető Szovjetunió és a felemás háborús felkészültség téziséit (kiemelve Sztálin és a katonai vezetők mulasztásait, felelősségét), a hadsereg egykori előljárói, talán mintegy védekezésképpen is, éppen a Szovjetunió 1941 előtti jelentős katonai erőfeszítéseire mutattak rá, és szinte egyöntetűen cáfolták, hogy az ország ne készült volna a Németország elleni háborúra. Ez a véleménykülönbség azonban meglehetősen korlátozottan került nyilvánosságra, inkább csak latens módon volt jelen (a lefajtott légkörben éppen ezért is lehetett nagy, önmagán túlmutató jelentőségű esemény Nyekrics könyvének vitája).

40 Stemenko, 1968.

41 Zsukov, 1969.

A jelzett probléma is hozzájárult, hogy a „konzervatívabb” brezsnyevi kurzus idején, alig pár évvel az első összefoglalás elkészülte után egy újabb reprezentatív kiadvány látott napvilágot a nagy honvédő háború történetéről. Ez már tizenkét kötetes volt. Az 1974-ben kiadott harmadik kötet összegzi az 1941 előtti szovjet politikát. A „brezsnyevi” szintézis sok tekintetben illeszkedett a korábbi kánonhoz: a Szovjetunió következetes békepolitikát folytatott, ám a nyugati hatalmak egymásnak akarták ugrasztani Berlint és Moszkvát. Lengyelország megtámadása a fasiszta rabság alól mentette meg az ott élő beloruszokat és ukránokat, és ugyanez vonatkozik a balti köztársaságokra is.⁴² E narratíva szerint is a háború előtt a párt vezetésével jelentős lépések történtek az ország védelmi képességeinek megerősítésére, de végül a Szovjetunió katonai potenciálja elmaradt a náci Németországtól, mert nem állt rendelkezésre elég idő a felkészülésre.⁴³

Jelentős nívum viszont ebben a munkában, hogy említést tett a szovjet támadó tervekről. A szovjet katonai vezetés támadó operációkban gondolkodott, de csak azt követően, miután az országot agresszió éri. „A hadászati teória arra a következtetésre jutott, hogy a haderő operatív lehetőségeit leginkább egy frontok szerinti támadó műveletben lehet valóra váltani.” A szöveg viszonylag részletesen ismerteti a tervezett támadó műveletek elméleti vonatkozásait, de konkrétumok nélkül, ugyanakkor bírálja a szovjet katonai vezetést, mert offenzívában gondolkodott, s a védelem kérdéseit elhanyagolta.⁴⁴ Tehát ez az „akadémiai” álláspont is tulajdonképpen negatívan értékeli a szovjet katonai vezetés elméleti teljesítményét 1940–1941-ben, a korábbi érveket egy új elemmel kiegészítve. Ami a konkrét terveket illeti, ezek kidolgozása 1940 nyarán kezdődött, ám év végére úgy módosították őket, hogy a délnyugati kiszögellésben koncentrálták az erőket (azt nem jegyzi meg, hogy mindez Sztálin javaslatára történt). A mozgósítási terv (MP-41) 1941. februárban készült el. Említetik Sztálin május 5-i beszéde, amelyben Németországot jelölte meg várható ellenfélként. 1941 áprilisában rejtett mozgósítás vette kezdetét. A június 14-én megjelent TASZSZ-közlemény célja valójában az volt, hogy szondázza a németeket. Mivel reakció nem érkezett, június 14. után felgyorsult a csapatok összpontosítása a nyugati határvidékre.⁴⁵ Ez a narratíva tehát jelentősen korrigálta az 1941. június 22. előtti szovjet politikáról adott értékelést. A következő kötetben viszont az események leírása nem különbözik a korábban megszokottól. A németek túlerőben és váratlanul támadtak, tapasztaltabbak voltak, a szovjet csapatok és nép hősie ellenállást tanúsítottak a párt vezetésével. Ennek eredményeként sikerült megghiúsítani a német villámháborús terveket.

42 *Isztorija Vtoroj Mirovoj vojni*, 1974. 345–358., 366.

43 Uo. 380–388.

44 Uo. 411–412., 414–415.

45 Uo. 434–435., 439–441.

Szabadabb légkörben: a tabuk megtörése

A háború szovjet értelmezésében a peresztrojka hozott új lendületet. 1987-ben megkezdődött a levéltári liberalizáció. 1987 augusztusában az SZKP KB egy új, tizkötetes, fundamentális nagy összefoglalás megírásáról döntött az Akadémia és a védelmi minisztérium égisze alatt. A tervek szerint ebben több figyelem fordult volna az 1941-es év történéseinek objektív feltárására. Az első kötet kézírata 1991 elejére készült el, ám negatív kritikákat kapott a párt által kijelölt ellenőrző bizottságtól, majd Mihail Gorbacsov szovjet elnök leállította a munkálatokat.⁴⁶

Az 1980-as és az 1990-es években számos új, az 1941. június 22-ét megelőző, szovjet katonai előkészületekre vonatkozó dokumentum került publikálásra, több ezek közül a szovjet, majd orosz védelmi minisztérium hivatalos lapjában, a *Vojenno-iztoricseskij Zsurnalban* (például 1989-ben az az utasítás, amely teljes harcászultsége helyezi a Balti Katonai Körzet légierijét, flottáját 1941. június 19-én).⁴⁷

A glasznosztynak, a politikai reformoknak köszönhetően a nyilvános térben is megjelenhettek korábban tabunak számító témák. 1989-ben a Népi Küldöttek Kongresszusa (a parlament egyik háza) II. ülésén a „peresztrojka atyja”, Alekszandr Jakovlev vezetésével bizottságot állítottak fel a Molotov–Ribbentrop-paktum jogi értékelésére. Az állásfoglalás szeptember 24-ére készült el. Végül is a népi küldöttek bizottsága védelmébe vette a német–szovjet meg nem támadási egyezményt, mondván, az lehetőséget adott a Szovjetunió számára a háború kezdetének kitolására. Elítélte viszont a titkos záradékot (ennek szövegét végre, más dokumentumokkal együtt 1989-ben, a Litván Szovjet Szocialista Köztársaságban publikálták oroszul az Egyesült Államokban élő orosz történész, Jurij Felstyinszkij közreműködésével),⁴⁸ amely „ellenkezik a lenini külpolitika elveivel”, és megsértette más országok szuverenitását. A Népi Küldöttek Kongresszusa hatályon kívül helyezte a titkos záradék rendelkezéseit.⁴⁹

A Szovjetunió felbomlásában az orosz szeparatizmus játszotta a legfontosabb szerepet. Az 1990-es évek elején az orosz politikai és kulturális elit jórészt szovjetellenes beállítottságú volt (azzal együtt is, hogy legtöbbször a szovjet elitből érkezett). 1992 májusában jött létre az elnök környezetében működő levéltári bizottság, amely a korábban titkos iratok minősítését bírálta felül. A korábban titkos iratok publikálása az *Iztoricseskij Arhiv* című folyóiratban vette kezdetét (ebben az időszakban kétes hitelességű dokumentumok is napvilágot láttak).⁵⁰

A *Vojenno-iztoricseskij Zsurnal* is folytatta a dokumentumok közlését, ezek közül talán a legjelentősebb az 1940. szeptember 18-i dátummal készült, Szemjon Tyimosenko védelmi népbiztos és Kirill Mereckov vezérkari főnök által jegyzett, Sztálinnak és Molotovnak címzett dokumentum, amely Németországot jelölte meg a legvalószínűbb katonai ellenfélként, és még azzal számolt, hogy a

46 *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2012. 59–61.

47 Zsuravlev–Anufrijev–Emeljanova, 1989.

48 *SZSZSZR–Germanyja*, 1989.

49 *Posztanovlenyje*, 1989.

50 Lásd még: Sz. Bíró, 2009.

Szovjetunió elleni fő német csapás iránya a Baltikum lesz, továbbá hogy keleten Japánnal is harcra kényszerül a Szovjetunió. A terv szerint a nyugati határon Breszt-Litovszk térségében kell összpontosítani a szovjet csapásmérő erőket, amelyek háború esetén ellentámadásba mennek át, és Lublin–Krakkó–Wrocław–Pozsony irányban törnek előre, elvágva Németországot a Balkántól.⁵¹ Egy másik variáns szerint a szovjet erők Kelet-Poroszországban törhetnének be az ellenséges területre. A tervet módosították október elején, a délnyugati kiszögellés szerepét növelve (mint ezt fentebb láttuk), de az északi variáns is megmaradt opcióként: az „északi” és „déli” tervek végleges kidolgozását 1941 májusára időzítették.⁵²

1992-ben jelent meg az *1941-es év – tanulságok és következtetések* című monográfia az orosz védelmi minisztérium kiadásában. A kötet szerzői, a hadsereg tudományos fokozattal rendelkező tisztjei élesen bírálták az 1941 előtti szovjet kül- és belpolitikát, az ország védelmi képességeit megtörő repressziókat, a szovjet ideológiát, az addigi külpolitikát hiteltelenítő németbarátságot, amely a szovjet embereket is megalázta. Az 1939 augusztusától észlelhető németbarátság összezavarta a szovjet embereket és a hadsereget is, miközben a politikai vezetés pontosan tisztában volt a háborús veszéllyel, a fenyegetettség irányával. Radikálisnak – és nem elfogadhatónak – mondható tézis, hogy ebben a kötetben „preventív háborúnak” nevezik a Szovjetunió megtámadását Németország részéről. A kötetben levéltári források alapján részletesen ismertetik az 1941. június 22. előtti szovjet hadművelési terveket, köztük az 1941 májusának második felében elkészült koncepciót, amely kilátásba helyezett egy megelőző csapást Németország ellen. A szovjet vezetés már 1940. december végétől tisztában volt azzal, hogy Németország háborúra készül a Szovjetunió ellen. 1941 áprilisától zajlott a mozgósítási terv megvalósítása, amely a csapatok nyugati határra való vezénylését irányozta elő. „Hadgyakorlatok” címen rejtett mozgósítás vette kezdetét. Május közepétől a határ menti védelmi rendszerek sietős erősítésébe kezdtek. Június 22. előtt napról napra érkeztek az újabb parancsok, amelyek arról árulkodnak, a szovjet hadvezetés felkészült a háborúra (június 12.: csapatok összpontosítása a határ mellé, június 14.: a parancsnoki állások kivitele terepre, június 19.: a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnokságának áthelyezése titokban Tarnopolba, június 19.: katonai objektumok álcázása), ám a teljes harc készülettségbe helyezés végül elmaradt, ami tragikus következményekkel járt. 1941 nyarán a szovjet hadsereg vereséget szenvedett. Mindjárt az első hetekben hatezer tank veszett el. A vereség okai: kevés szállítóeszköz állt rendelkezésre, nem volt elég üzemanyag, a németek nagy túlerővel rendelkeztek. A szovjet csapatok hősies küzdelmet folytattak. Ez a könyv csak első látásra „szenzációs”, jobban belegondolva, historiográfiai tekintetben folytatása volt annak a „vitának”, amely az 1960-as években kezdődött a „katonák” és a „pártvezetők” között, csak éppen a Szovjetunió eltűnése után a „katonák” szabad teret kaptak a szovjet politika bírálatára.⁵³

51 *Gotovil li SZSZSZR?*, 1992.

52 *1941 god*, 1998. 56.

53 Nyelaszov et al., 1992. A májusi terv magyarul is olvasható: Ungváry, 2005. 93–94.

Az, hogy a Szovjetunióban nem kerülhetett sor *nyílt* diszkusszióra, értelem-szerűen felértékelte a hivatalos tudományon kívüli, „outsider” embereket. Közülük a legnevesebb a Viktor Szuvorov álnéven alkotó Vlagyimir Rezun ukrán származású volt szovjet hírszerző, dezertőr munkássága (1978-ban Angliában telepedett le). Az 1980-as években készült el és 1989-ben jelent meg először teljes terjedelmében – németül – *Jégtörő* című könyve, amely a következő években valóságos bestsellerré vált. Szuvorovot az orosz történészszakma nem ismeri el kollégaként, de kommerciális sikere miatt az akadémiai történetírás is kénytelen volt reflektálni írományaira az 1990-es évek elején. Egy pillanatilag sem szabad feledni, hogy egy szökött kémről van szó, kérdés tehát, hogy könyveinek kiadását, népszerűsítését esetleg támogatták-e politikai haszonszerzésben érdekelt szervezetek. Ám műveinek éppen az az előnye, amit egyesek hátránynak tekintenek: a hírszerzői vaslogika. Kétségtelen, hogy ennek révén, a teljes szólásszabadság körülményei között, látványosan demonstrálta azokat a logikai ellentmondásokat, amelyekről Zsukov visszaemlékezése kapcsán már mi is tettünk említést, bár hiba lenne azt feltételezni, hogy ezeket az ellentmondásokat ő vette észre először. Ebben az értelemben Szuvorovot igazolta az idő, akárcsak abban a tekintetben, hogy felhívta arra a figyelmet, hogy a Szovjetunió sokkal nagyobb katonai potenciállal rendelkezett, mint ahogy azt a „kanonikus” szovjet történetírás elismerte.⁵⁴ Azon téziseiben viszont, miszerint a szovjet gazdaság militarizált jellegű volt, a Szovjetunió gőzerővel készült a háborúra, amelyet a szovjet vezetés elkerülhetetlennek tartott, semmi újdonság nincs.

Szuvorov könyvei historiográfiai értelemben kapcsolódnak ahhoz a megközelítésbeli eltéréshez, ami a „katonák” és az „akadémikusok” között jelent meg az 1960-as években a nagy honvédő háború értékelését illetően. Rezun, mint a szovjet erőszakos szervezetek volt munkatársa, szocializációja miatt értelem-szerűen a „katonás” vonalat képviselte és népszerűsítette Nyugaton. Eszerint tehát a szovjet katonai vezetés jó munkát végzett, felkészült a háborúra. Sztálin sokkal ravaszabb volt, mint Hitler. (Sőt mi több, Sztálin segítette hatalomra jutni a nácikat, és „jégtörőként” használta Hitlert, aki kirobbantotta az európai háborút, amibe a Szovjetunió megmentőként és felszabadítóként avatkozhat be.) Az sem újdonság, hogy a Szovjetunióknak támadó tervei voltak Németországgal szemben, mivel a „brezsnyevi” történet elég nyíltan írt erről, legfeljebb az argumentáció bővült: a Sztálin-vonal le-szerelése, a határ közeli csapatösszevonás, a szovjet katonai vezetők 1941 előtt tett megnyilatkozásai a támadó jellegű hadsereg felállításáról, valamint az, hogy májusban–júniusban a szovjet vezetés bonyolult dezinformációs játszma-ba kezdett a németek megtévesztése céljából (ezt szolgálta volna a TASZSZ híres közleménye és a feltűnően békülékeny, már-már bárgyúnak tűnő viselkedés a németekkel szemben). A Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg 1941-es vereségének fő oka, hogy a német csapás akkor következett be, amikor a csapatok a határ felé mozdítottak. Ami igazán újdonság, hogy véleménye szerint a Szovjetunió akarta megtámadni Németorszá-

⁵⁴ Meltyjuhov, 1991.

got, a Harmadik Birodalom, úgymond, csak „megelőző csapást” mért keleti szomszédjára. A szovjet támadásra 1941. július 6-án került volna sor.⁵⁵

Szuvorov későbbi munkáiban tovább fejlesztette elméletét. Az 1993-ban megjelent *M nap* jelentős részben Sztálin „zsenialitásának” dicsérete és annak demonstrálása, hogy a német hadsereg nem állt készen arra, hogy a nála jóval jelentősebb erőforrásokkal rendelkező Szovjetunió ellen sikeresen harcoljon, tehát mintegy „kényszer” volt a német támadás. A „Jégtörő-ciklus” harmadik kötete, *Az utolsó köztársaság* (1995) szerint a Szovjetunió valójában elvesztette a háborút, mert nem sikerült elérnie valódi célját, a világméretű szovjet szocialista köztársaság megvalósítását.⁵⁶ A 2000-ben megjelent *Öngyilkosság* azt kívánta demonstrálni, hogy a náci Németország mennyire felkészületlenül vágott bele a Szovjetunió elleni háborúba, és megint csak egyfajta furcsa Sztálin-apologetikának tekinthető: Hitler sokat fecsegett (ellentétben a mindig lényegre törő Sztálinnal), Hitler a parancsainak időnként nem tudott érvényt szerezni, ami elképzelhetetlen lett volna Sztálin esetében, Hitler elismeréssel beszélt Sztálinról (ellentétben a nyugati vezetőkkel), de Sztálin soha nem mutatta jelét, hogy nagyra értékelné a Führer személyes képességeit. A német haditechnika jóval gyengébb volt, mint a szovjet, és a német hírszerzés is gyenge képességűnek bizonyult a szovjettel összehasonlítva stb.⁵⁷

Az orosz akadémiai történetírás is kénytelen volt reagálni a kívülről érkező szuvorovi tézisekre.⁵⁸ Az 1990-es évek orosz történetírása a teljes újraértékelés szellemében tevékenykedett (sokkal radikálisabb volt a törés az oroszországi történettudományban az 1990-es években, mint Magyarországon), a korábban extrémnek számító nézetek kinyilvánítói is bizonyos megértésre találhattak. 1993-ban a vezető oroszországi történettudományi folyóiratban is megjelenhetett olyan írás, amely kifejezetten a „szuvorovi” koncepció igaza mellett érvelt.⁵⁹ Kimondottan válaszul Szuvorov könyveire jelent meg 1995-ben a *Készült-e Sztálin támadó háborúra Hitler ellen?* című tanulmánykötet, amelynek szerzői részben elismerték a szuvorovi téziseket (Sztálin 1941. május 5-i beszéde valóban egy támadó háború lehetőségét vetette fel).⁶⁰

A Szovjetunió széthullása után megváltozott a nagy honvédő háborúhoz és a május 9-i győzelem napjához köthető narratíva szerepe, a posztsovjet térségben az egykori összetartozás és közös történelem szimbólumává vált (s ennek megfelelően az egyes országokban annak mértékében emlékeznek meg róla, hogy éppen miként viszonyulnak a szovjet múlthoz). A háború emlékezete és a győzelem napja hamar ismét a hivatalos orosz világlátás sarokköveivé lettek, identitásformáló – vagy akár politikát alakító – szereppel.

1995-ben a szovjet állambiztonsági szervek tevékenységéről jelent meg forráskiadvány (*A Szovjetunió állambiztonsági szervei a nagy honvédő háborúban*), szá-

55 Szuvorov, 1991.

56 Szuvorov, 1993; Szuvorov, 1995.

57 Szuvorov, 2000.

58 Meltyjuhov, 1994.

59 Hoffmann, 1993.

60 Nyevezsin, 1995.

mos dokumentumot először publikálva. A dokumentumgyűjtemény mindenre kiterjedően részletes összefoglalását adja a szovjet hírszerző tevékenységnek, különösen a német–szovjet kapcsolatok szempontjából. A következtetés egyértelmű: a szovjet hírszerző szervek jó munkát végeztek, és feladataikat jól ellátva tájékoztatták az ország vezetését a német katonai előkészületekről.⁶¹ Kimondottan a háborús felkészülésre vonatkozó titkosszolgálati iratokat közöltek 1995-ben (*Hitler titkai Sztálin asztalán. 1941. március–június. Iratok az FSZB Központi Levéltárából*).⁶²

1998-ban jelent meg az Alekszandr Jakovlev vezette Demokrácia Alapítvány kiadásában az 1941-es év című kétkötetes forrásgyűjtemény (a dokumentumok valójában 1940 nyarától kísérik végig a szovjet diplomácia manővereit, a hírszerzési akciókat, a katonai készülődést, a politikai vezetés dilemmáit stb.).⁶³ Alekszandr Jakovlev szerint a dokumentumgyűjtemény azt hivatott szolgálni, hogy leszámoljon azzal a mítosszal, miszerint a Szovjetuniót váratlanul érte a német támadás. Ebben is közölték az 1941. május 15. után, Tyimosenko és Zsukov által készített tervet, amely abból kiindulva, hogy Németország támadásra készül a Szovjetunió ellen, azt javasolja, hogy a Szovjetunió akkor mérjen csapást a német erőkre, amikor azok felvonulóban vannak. A szovjet csapás fő iránya a sztálini szándékok szerint Krakkó lenne, hogy elvágják Németországot déli szövetségeseitől. A titkos mozgósítás és a csapatok nyugati határra való vezénylése valóban e terv szerint zajlott 1941 júniusában.⁶⁴ 2008-ban jelent meg a Demokrácia Alapítvány kiadásában az a forrásgyűjtemény, amely a szovjet katonai hírszerzés 1939–1941. júniusi irataiból ad válogatást. A 800 oldalas iratgyűjtemény áttekintése után nem lehet kétségünk afelől, hogy a szovjet vezetés pontosan, részletekbe menően tisztában volt Németország és más rivális államok – ideértve Magyarországot is – katonai előkészületeivel.⁶⁵ Az 1990-es években újra publikálták az orosz külügyminisztérium vonatkozó dokumentumait a német–szovjet kapcsolatokról, így Molotov 1940. novemberi berlini útjáról is.⁶⁶

Szintén az 1990-es években jelentek meg Feliks Csujev orosz író Vjacsezlav Molotovval 1969 és 1986 között készített beszélgetései. Előbb a *140 beszélgetés Molotovval* című könyv, majd ennek kibővített változatai (*Molotov, illetve A második Sztálin után*).⁶⁷ Ezen beszélgetések forrásértékét csökkenti, hogy nem Molotov saját kézzel írt emlékiratairól van szó, ráadásul a szöveg évekkel a visszaemlékező halála után jelent meg. Mindenesetre Molotov szerint a paktum aláírása a németekkel elkerülhetetlen lépés volt, időnyerés céljából. Egyébként az megállapítható, hogy Molotov még ezekben a kései interjúkban sem beszélt őszintén. 1973-ban és 1983-ban is azt állította, hogy nem volt semmilyen titkos protokoll a

61 *Organi goszudarsztvennoj bezopasznosztyi*, 1995. 17.

62 *Székreti*, 1995.

63 *1941 god*, 1998.

64 Uo. vol. 2. 215–220.

65 *Vojennaja razvedka informirujet*, 2008.

66 *Dokumenti vnyesnyej polityiki*, 1998. 46–84.

67 Csujev, 1991; Csujev, 2000 (ennek az eredeti orosz alcíme, a *Polugyverzavnij vlasztyelin* gyakorlatilag lefordíthatatlan magyarra); Csujev, 2019.

német-szovjet megneemtámadási egyezményhez, ezt csak a nyugati sajtó terjeszti (1986-ban viszont, nem sokkal a halála előtt erre a kérdésre azt válaszolta, hogy nem emlékszik). A Szovjetunió célja az volt, hogy kitolja a háború kezdetét. Az is ködösítésnek tűnik, hogy Molotov szerint a háború előtti tervek azzal számoltak, hogy a németek mélyen benyomulnak szovjet területre, mert a Szovjetunió Sztálin értékelése szerint gyenge volt. A TASZSZ június 14-i közleménye Molotov szerint Sztálin találmánya volt, azzal a céllal adták ki, hogy kipuhatolják a németek szándékait. Molotov elmondta, hogy június 21-én este Sztálin dácáján voltak éjfélig, aztán körülbelül két óra múlva, június 22-én, 2 órakor a Kremlben gyülekeztek. 2 és 3 óra között érkezett a hír, hogy Schulenburg találkozni akar Molotovval. A találkozás és a hadüzenet átnyújtása 3 óráig megtörtént. Molotov megjegyezte, hogy az a verzió a háború kezdetéről, ami Zsukov emlékirataiban olvasható, szemenszedett hazugság.

Nem történész, végzettségét tekintve eredetileg repülőmérnök Mark Szolonyin, aki Szuvorovhoz hasonlóan nagy kommerciális sikernek örvendő könyvekben fejtette ki nézeteit az 1941-es történésekről (Szolonyint a céhbeli történészek egy része elismeri vitapartnerként). Szolonyin munkássága egyébként láthatóan összeszedettebb Szuvorovénál, és konceptuálisan is relevánsnak tűnik. Ő is azt állítja, hogy a szovjet hadigépezet mozgásban volt 1941 júniusában. A Szovjetunió 1941-re hatalmas fölényre tett szert vízen, szárazföldön és levegőben egyaránt, mennyiségi (például a háború kezdetén a Szovjetunióknak több tengeralattjárója volt, mint Nagy-Britanniának, Németországnak, Olaszországnak, Japánnak összesen) és minőségi tekintetben is. Szolonyin szerint 1941. június 19. vagy 20. volt a (rejtett) mobilizáció első napja, amikor a szovjet hadigépezet a *terv szerint* mozgásba lépett. Konceptuálisan különösen az a magyarázata eredeti, amely a Vörös Hadsereg 1941-es vereségéről szól, amennyiben antropológiai és nem technológiai okát keresi a katasztrófának, mivel a háborút mégiscsak emberek vívják, és nem gépek. A szovjet hadsereg azért szenvedett vereséget technikai fölénye ellenére, mert a katonák jelentős része nem akart harcolni (a szovjethatalomért), és a Szovjetunió nyugati határvidékein a helyi lakosságból sokan a hatalom ellen fordultak, felszabadítóként fogadva a németeket. A frontvonal nagy részén pánik tört ki. A légierőben szolgálatot teljesítők jelentős része dezertált, ez az oka a német légi fölénynek, miközben a szovjet légierő technikai paramétereit tekintve nem volt rosszabb ellenfelénél. Számos dokumentum árulkodik arról, hogy a benyomuló német seregek láttán a szovjet egységek szétfutottak, tömegesen megadták magukat. Még ahol a szovjet csapatok hősiiesen ellen is álltak, például a breszti erődben, a szovjet egyenruhát viselő egységek helyi származású katonái szembefordultak társaikkal. Egyetlen országban sem volt annyi, a németeket segítő kollaboráns, mint a Szovjetunióban. Viszont ahol a szovjet csapatok szervezett ellenállást tudtak kifejteni (például Dubnónál), igen jelentős veszteséget okoztak a németeknek.⁶⁸

68 Szolonyin, 2006; Szolonyin, 2007.

Historiográfiai „visszarendeződés”

A 2000-es években egyfajta historiográfiai „visszarendeződés” vette kezdetét Oroszországban. Az 1990-es években népszerű, Nyugatról érkező paradigmák (posztmodern, civilizációs iskola) lassan kimerültek, hangsúlyosabbá váltak a korábbi orosz és szovjet historiográfiai hagyományokhoz kötődő nézetek. Igaz ez a nagy honvédő háború történetére is. 2011-ben, a Szovjetunió elleni agresszió 70. évfordulóján jelent meg az Oroszországi Tudományos Akadémia kiadásában az 1941 című kiadvány. A kötet szerkesztője, Vaszilij Hrisztoforov által jegyzett 60 oldalas tanulmány Németország és a Szovjetunió háborús előkészületeit taglalja. Az írás mintha a „hruscsovi” idők historiográfiai koncepcióját idézné. Eszerint a németek mesteri dezinformációs hadviselést folytattak, amellyel félre tudták vezetni a szovjeteket. A német támadás meglepetésszerűen történt, az agresszorok technikai és számbeli fölényben voltak. A szovjet ipar nem volt felkészülve háborús körülményekre. Az 1941-es összeomlás fő felelőse Sztálin, akinek a naivitása elaltatta a hadvezetőséget is. A szovjet hadsereg nem volt felkészülve a németek elleni védelemre. Az 1937–1938-as repressziók, amelyek kisebb mértékben 1940–1941-ben is folytatódtak, súlyos csapást jelentettek a tisztikarra.⁶⁹

2008-ban, amikorra konszolidálódott az új orosz politikai rendszer, született döntés egy új, tizenkét kötetes reprezentatív kiadvány megalkotásáról. Az első kötet 2011-ben jelent meg az orosz védelmi minisztérium kiadásában. Ez a háború főbb eseményeit vázolta, a következő szellemiségben: a nácizmus feletti győzelem elsősorban a Szovjetunió áldozatvállalásának köszönhető, a háború idején megvalósult a szovjet nép és az állam irányítószerveinek összefogása, a honvédő háború népi jellegű volt. A következő, 2012-ben megjelent kötet szerzői mindenféle „alternatív” verziót lezártak tekintenek a háború kezdetéről, azokat tudományon kívülinek és politikailag motiváltnak tekintve.⁷⁰

A legújabb reprezentatív összefoglalásban a háború előtti német–szovjet kapcsolatokat illetően elismerést nyert, hogy Sztálin úgy vélte, a Szovjetunióknak jól jönne, ha Németország és Anglia egymásnak esnének (a főtitkár erről 1939. szeptember 7-én beszélt Georgi Dimitrovnak). A ravasz Sztálin a német–szovjet meg nem támadási egyezményrel csapdába csalta Hitlert. A lengyelországi szovjet beavatkozást az ott élő beloruszok és ukránok védelme indokolta, miután a Romániába menekült „lengyel kormány sorsukra hagyta őket”, bár a mű szerzői azt is elismerik, hogy ez megsértését jelentette az 1932-es lengyel–szovjet meg nem támadási egyezménynek. Ennek ellenére az esemény értékelése: felszabadító hadjárat és szükségsszerű lépés a Szovjetunió részéről.⁷¹

Visszatért a motívum, miszerint a nyugati államokat felelősség terheli a második világháború kitörése miatt. A könyv a Szovjetunió háborús előkészületeit illetően elismeréssel ír az iparosításról és a kollektivizálásról. A szovjet korszak

⁶⁹ Hrisztoforov, 2011. 216.; 233–234.

⁷⁰ *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2012. 63.

⁷¹ Uo. 248., 251., 265., 316.

kiadványaihoz hasonlóan ebben is zavaró ellentmondásokba ütközünk: a háború előtti intenzív fegyverkezésről statisztikai adatok árulkodnak – például csak 1934–1936-ban a Szovjetunióban 11 414 darab tankot gyártottak –, ez viszont a szerzők szerint annak a bizonyítéka, hogy a Szovjetunió *nem* készült háborúra.⁷² 1941. április 1-jén a Szovjetunióknak eltérő számítások szerint 22 600–23 815 tankja volt, ebből 13 109 a nyugati határ menti katonai körzetekben, s a szovjet tankgyártás intenzitására jellemző, hogy csak 1941 első felében 1100 új T–34-es tank gördült le a gyártósorokról. 1940-ben a Szovjetunió költségvetése harmadát közvetlenül katonai célokra fordította.⁷³ A szovjet katonai tervek a háború előtt a támadásra épültek, de a támadás védekező célokat szolgált volna. Zsukov, a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoka már 1940 decemberében a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg vezetőinek egyik megbeszélésén egy, a nyugati fronton, 400–450 kilométer szélességben végbemenő támadó háború terveit vázolta fel.⁷⁴ A végső következtetés mégis az, hogy a Szovjetunió nem tudott felkészülni a háborúra, mert nem állt a rendelkezésére elég tank, repülőgép és egyéb eszköz.⁷⁵

A Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg stratégiai mozgósítási terveit 1938-ban dolgozta ki Borisz Saposnyikov. Ez a terv még azzal számolt, hogy egy német-lengyel koalíció lehet a Szovjetunió legvalószínűbb ellenfele, esetleg Észtország és Lettország támogatásával. A szovjet hadvezetőség már ekkor úgy gondolta, hogy a nyugati határszélre kell koncentrálni az erők jelentős részét. Ez értelemszerűen elévült 1940 nyarára. 1940. szeptember 18-ára készült el az új terv, amelyet október elején vitatott meg a politikai vezetés, módosításokat kérve, fokozva a délnyugati erőkoncentrációt. A szovjet katonai vezetés túlértékelte a németek erejét, arra számított, az ellenség 12–15 ezer tankot tud bevetni. Ez a terv már azzal számolt, hogy a támadó ellenséget ellencsapásokkal szétzúzzák, és a saját területére viszik át a háborút. Tyimosenko és Zsukov májusi tervét azonban nem lehet úgy értékelni, hogy a Szovjetunió háborút akart volna indítani Németország ellen.⁷⁶ A kezdeti szovjet vereségek okai: az ellenség túlereje, a támadás váratlansága, a légvédelem gyenge hatásfoka, a védelmi pozíciók feladása, a „nem megfelelő technikai felkészültség”, a harci tapasztalat és a megfelelő irányítási mechanizmus hiánya. Az 1941-es összeomlásért személyesen felelős Sztálin, aki „időt akart nyerni”, és „nem akarta Hitlert provokálni”, elaltatva a szovjet hadsereg éberségét. A németek sikeresen megtévesztették Sztálint.⁷⁷ Összességében ez a verzió leginkább a „brezsnyevi” narratívára emlékeztet, bár összehasonlíthatatlanul nagyobb apparátussal operál.

*

72 Uo. 497., 507.

73 Uo. 508–509., 532.

74 Uo. 24., 526., 531.

75 Uo. 557–558.

76 Uo. 600–602., 609. Hasonló állásfoglalás: Minc, 2011.

77 *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna*, 2012. 746., 845.

Összegzésképpen elmondható, hogy az 1941-es év kezdetektől fogva az egyik legérzékenyebb kérdés az orosz történettudományban. Az akkor történtek értelmezése során már az 1960-as években megjelent egyfajta „véleménypluralizmus”, de érdemi diskurzus nélkül, lefojtva, ami törvényszerűen felértékelte a tudományon kívüli szereplőket. Az 1980-as évek második felétől számos addig titkos dokumentumot publikáltak, a Szovjetunió bukásával kialakult ideológiai vákuumban pedig teret nyertek a hivatalos tudományosságban is korábban „eretneknek” vélt nézetek. A 2000-es években a késő szovjet korszakban kialakult narratíva modernizált változata vált hangsúlyosabbá.

Az iratok egy része ma sem kutatható, ezek ismeretének hiányában továbbra is rejtélyes marad az, ami közvetlenül az 1941. június 22. előtti napokban, hetekben, hónapokban történt. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a Szovjetunió intenzíven készült a Németország elleni háborúra, de véleményem szerint a szovjet vezetésnek nem állt érdekében, hogy maga kezdeményezze az összecsapást, éppen ellenkezőleg. Talán a titokzatos, június 22-én éjjel fél 2 tájban kiadott 1. számú hadparancs, amely egyszerre figyelmeztetett a közelgő német támadásra és szólította fel a katonákat, hogy „ne dőljenek be a provokációknak”, világíthatja meg a szovjet szándékokat. Ennek az első látásra valóban értelmetlen, zavaros szövegnek ugyanis csak akkor van értelme, ha abból indulunk ki, Sztálinnak érdeke volt megvárnai a német támadás bekövetkeztét, politikailag ugyanis nem jelentéktelen, hogy ki a támadó és ki a védekező fél. S valóban Németország támadta meg a Szovjetuniót, és nem fordítva.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

1941 *god*

1998 *1941 год. В 2-х книгах.* Ред.: Наумов, В. П. Москва, 1998. (Россия. XX век. Документы.)

Anfilov

1962 Анфилов, Виктор Александрович: *Начало Великой Отечественной войны.* Москва, 1962.

Anyiszimov–Kuzmin

1952 Анисимов, И. В. – Кузьмин, Г. В.: *Великая Отечественная война Советского Союза.* Москва, 1952.

Csujev

1991 Чуев, Феликс Иванович: *Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева.* Москва, 1991.

2000 Чуев, Феликс Иванович: *Молотов. Полудержавный властелин.* Москва, 2000.

2019 Чуев, Феликс Иванович: *Сто сорок бесед с Молотовым. Второй после Сталина.* Москва, 2019.

Dokumenty vnuesnyej polityiki

1995–1998 *Документы внешней политики СССР*. Том 23. Кн. 1. 1 января – 31 октября 1940 г. Кн. 2. (часть 1.) 1 ноября 1940 г. – 1 марта 1941 г. Кн. 2. (часть 2.) 2 марта – 22 июня 1941 г. Москва, 1995, 1998.

Falszifikatori isztorii

1948 *Фальсификаторы истории (историческая справка)*. Москва, 1948.

Golikov

1953 Golikov, Szergej: *A szovjet hadsereg világraszóló győzelmei a Nagy Honvédő Háborúban*. Bp., 1953.

Gotovil li SZSZSZR?

1992 *Готовил ли СССР превентивный удар?* Публикацию подготовил Е. И. Зюзин. In: *Военно-исторический журнал*, 1992. 1. sz. 7–29.

Hoffmann

1993 Хоффман, Иоахим [Hoffmann, Joachim]: Подготовка Советского Союза к наступательной войне. In: *Отечественная история*, 1993. 4. sz. 19–31.

Hrisztoforov

2011 Христофоров, Василий Степанович: 1941 год: чрезвычайные меры в СССР по предотвращению катастрофы. In: *Великая Отечественная война. 1941 год*. Отв. ред.: Христофоров, В. С. Москва, 2011. 211–270.

Hruscov

1989 Хрущев, Никита Сергеевич: О культе личности и его последствиях. In: *Известия ЦК КПСС*, 1989. 3. sz. 128–171.

Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni

1960–1965 *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. (в 6 томах)*. Том 1. *Подготовка и развязывание войны империалистическими державами*. Том 2. *Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне*. Том 6. *Итоги Великой Отечественной войны*. Москва, 1960, 1961, 1965.

Isztorija Vtoroj Mirovoj vojni

1974 *История Второй Мировой войны 1939–1945. гг.* Том 3. *Начало войны. Подготовка агрессии против СССР*. Москва, 1974.

Jeremenko

1965 Еременко, Андрей Иванович: *В начале войны*. Москва, 1965.

Kuznyecov

1965 Кузнецов, Николай Герасимович: *Накануне*. Москва, 1965.

Meltyjuhov

1991 Мельтюхов, Михаил Иванович: 22 июня: цифры свидетельствуют. In: *Отечественная история*, 1991. 3. sz. 16–28.

1994 Мельтюхов, Михаил Иванович: Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии. In: *Отечественная история*, 1994. 3. sz. 4–22.

Minc

2011 Minc, Mihail: A szovjet vezetés katonai-doktrinális irányvonala és a szovjet stratégiai tervek az 1941–1942-es években In: *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. Bp., 2011. 71–85.

Molotov

1941 Молотов, Вячеслав Михайлович: Выступление по радио заместителя председателя Совета Народных Комиссаров Союза ССР и народного комиссара иностранных дел тов. В. В. Молотова. In: *Правда*, 23 июня 1941 г.

Nazi-Soviet Relations

1948 *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941. Documents from the Archives of German Foreign Office*. Eds.: Sontag, Raymond James – Beddie, James Stuart. New York, 1948.

Nyekrics

1965 Некрич, Александр Моисеевич: 1941. 22 июня. Москва, 1965.

Nyelaszov et al.

1992 Неласов, В. П. – Кудрявцев, А. А. – Сусоев, В. Г. et al.: 1941 год – уроки и выводы. Москва, 1992.

Nyevszin

1995 Невежин, Владимир Александрович: Выступление Сталина 5 мая 1941 г. и поворот в пропаганде. Анализ директивных материалов In: *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия. Сборник материалов*. Ред.: Бордюгов, Г. А. – Невежин, В. А. Москва, 1995. 147–167.

O razrobotke istorii

1955 О разработке истории Великой Отечественной войны Советского Союза. In: *Вопросы истории*, 1955. 5. sz. 3–8.

Obszuzsgyeniyje

1966 Обсуждение книги А. М. Некрича «1941. 22 июня» в Институте Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (стенограмма). <http://militera.lib.ru/research/nekrich/09.html> (letöltés: 2020. január 10.).

Organi goszudarsztvennoj bezopasznosztyi

1995 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 1. Накануне. Москва, 1995.

Posztanovleniyje

1989 Постановление Съезда народных депутатов СССР о пакте Молотова-Риббентропа от 24. 09. 1989 г. <http://doc20vek.ru/node/3261> (letöltés: 2020. február 12.).

Rokosszovszkij

1968 Рокоссовский, Константин Константинович: *Солдатский долг*. Москва, 1968.

Stemenko

1968 Штеменко, Сергей Матвеевич: *Генеральный штаб в начале войны*. Москва, 1968.

Sz. Bíró

2009 Sz. Bíró Zoltán: Érvek és paktumok. In: *Élet és Irodalom*, 53. (2009) 41. sz. október 9.

Szandalov

1961 Сандалов, Леонид Михайлович: *Боевые действия войск 4-й армии в начальный период Великой Отечественной войны*. Москва, 1961.

Szekreti

1995 Секреты Гитлера на столе Сталина. Разведка и контрразведка о подготовке германской агрессии против СССР. Март-июнь 1941 г. Документы из Центрального Архива ФСБ России. Москва, 1995.

Szidorova

1997 Сидорова, Любовь Алексеевна: *Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия*. Москва, 1997.

Szolonyin

2006 Солонин, Марк: *На мирно спящих аэродромах... 22 июня 1941 года*. Москва, 2006.

2007 Солонин, Марк: *22 июня, или когда началась Великая Отечественная война?* Москва, 2007.

Szosznovszkij

1942 Сосновский, И. А.: Героическая оборона Одессы. In: *Исторический журнал*, 1942. 1–2. sz. 37–53.

SZSZSZR–Germanyija

1989 СССР – Германия 1939. *Документы и материалы о советско-германских отношениях в апреле-сентябре 1939 г.* Составитель: Фельштинский, Юрий. Vilnius, 1989.

Sztálin

1941a Сталин, Иосиф Виссарионович: Выступление по радио Председателя Государственного комитета обороны И. В. Сталина. In: *Правда*, 3 июля 1941 г.

1941b Сталин, Иосиф Виссарионович: XXIV годовщина Великой Октябрьской социалистической революции. Доклад Председателя Государственного комитета обороны товарища И. В. Сталина. In: *Правда*, 7 ноября 1941 г.

1945 Сталин, Иосиф Виссарионович: Приём в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии. In: *Правда*, 25 мая 1945 г.

1946 Сталин, Иосиф Виссарионович: *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва, 1946.

Szuvorov

1991 Суворов, Виктор: *Ледокол. Кто начал вторую мировую войну?* Москва, 1991.

1993 Суворов, Виктор: *День «М»*. Москва, 1993.

1995 Суворов, Виктор: *Последняя республика. Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну?* Москва, 1995.

2000 Суворов, Виктор: *Самоубийство*. Москва, 2000.

Tolcsopov

1942 Толчёнов, М. П.: *Крушение германской стратегии*. Москва, 1942.

Tyelpuhovszkij

1959 Тельпуховский, Борис Семёнович: *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткий очерк*. Москва, 1959.

Ungváry

2005 *A második világháború*. Szerk.: Ungváry Krisztián. Bp., 2005. (Nemzet és Emlékezet.)

Velikaja Otyeecsesztvennaja vojna

2012–2015 *Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В двенадцати томах*. Том 1. Основные события войны. Том 2. Происхождение и начало войны. Москва, 2012, 2015.

Vojennaja razvedka informirujet

2008 *Военная разведка информирует. Январь 1939 – июнь 1941 г. Документы разведуправления Красной Армии*. Сост.: Гаврилов, В. А. Москва, 2008.

Voznyeszenszkij

1948 Вознесенский, Николай Алексеевич: *Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны*. Москва, 1948.

Zsukov

1969 Жуков, Георгий Константинович: *Воспоминания и размышления*. Москва, 1969.

Zsuravlev–Anufrijev–Emeljanova

1989 Журавлев, В. Р. – Ануфриев, А. С. – Емельянова, Н. М.: Первые дни войны в документах. In: *Военно-исторический журнал*, 1989. 5. sz. 42–58.

GÁBOR GYÓNI

1941 IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

INTERPRETATIONS, CONTRADICTIONS, POLITICS

This study discusses the evolution of the '1941 problematique' in Soviet and Russian historiography, by focusing on the history of the question regarding the level of preparation of the USSR on the eve of the upcoming war against the Nazi Germany. The question is very sensitive and its interpretations often reveal political overtones. The first interpretations, given by politicians (Y. V. Stalin and V. M. Molotov) on the treacherous attack by Germany on the USSR, largely determined subsequent historical narratives. The same happened again in the 1950s, during the 'exposure of the cult of personality of Stalin'. However, in the 1960s there appeared several different explanations about the events as there were various interpretations on the causes of the tragedy of 1941. Meanwhile the official historiography was quite critical of Stalin's activity and the military leadership's efficiency on the eve of June 22. Military memoirs, which appeared in large numbers in the 1960s, on the contrary, testified the country's adequate preparation for the war. In the conditions of the Soviet historical discipline's reality, this 'dispute' remained latent, although some convergence can be found in the officially approved history of the Great Patriotic War, whose volumes were published in the Brezhnev era. After the collapse of the Soviet Union in the early 1990s, the re-evaluation of the events of 1941 began. In this spirit, even in the leading Russian historical periodical were expressed opinions, saying that the USSR, allegedly, was preparing an offensive strike against Germany. Current historiography's interpretation is much closer to the point of view of the Brezhnev era, however, it relies on a far more extensive material than the latter.